Thibaut Castelli, *Des amphores, du grain et des hommes*, Scripta Antiqua 184, Ausonius Éditions, Bordeaux, 2024, 579 p. și 45 fig.

În 2024 a fost editat în seria Scripta Antiqua 184 volumul *Des amphores, du grain et des hommes*, semnat de Thibaut Castelli, specialist în istoria (în special în istoria economică) a zonei vest-pontice în antichitate. Cartea are ca subtitlu *Les relations politiques et économiques des cités de l'ouest de la mer Noire avec le monde grecque (Ve-Ier siècles a. C.)* și autorul ei își propune „să elaboreze o nouă viziune asupra schimburilor între cetățile grecești de pe țărmul occidental al Mării Negre și lumea greacă din epoca clasică la cea elenistică".

Titlul face trimitere la obiectul comerțului (mărfuri grecești/ produse agricole locale) și subiecți (producători/ consumatori). Primul capitol are conținut geografic: geografia fizică (litoralul vest-pontic: între platouri continentale și estuare) și geografia istorică (teritoriile cetăților grecești). Sunt punctate câteva criterii teoretice de analiză a teritoriilor: distincția între teritoriul propriu-zis și zona de influență; între zona de frontieră și entități teritoriale; determinarea limitelor teritoriului civic, repere de recunoaștere, influențe. Autorul distinge trei ansambluri geografice: estuarul Nistrului (Tyras în antichitate), Dobrogea (de la Orgame la Odessos) și golful Burgas (de la Mesambria la Apollonia). Pentru fiecare din zone sunt notate limitele geografice, principalele situri și cronologia lor; elementele de referință în diversele surse literare, situații arheologice, așezări din teritorii, posibile identificări ale unor toponime.

Thibaut Castelli își exprimă propriile păreri cu privire la toponimie (exemplu Ἰσιακῶν λιμήν), localizări (Portul Istrienilor și situl de la Odessa, b-dul Primorsky), mărimea teritoriului (în cazul Tyrasului), punând în legătură descoperirile arheologice și informațiile izvoarelor literare și epigrafice. Folosește sintagme noi-*elenizare progresivă* (și de aici intrarea progresivă a așezărilor autohtone în teritoriul unei polis sau rămânerea altora doar în zona de influență a coloniei). Se pronunță pentru anumite date de fondare a coloniilor (începutul sec. IV a.Chr. pentru Callatis, de exemplu); distinge etape în viața unor situri din teritoriu, momente de abandon și revenire (ex. Histria Pod și Tariverde)[1] și dispariții progresive (începând cu sec. III a.Chr.); recompuneri teritoriale (între Histria și Orgame în perioada clasică și în sudul Dobrogei în perioada elenistică); neagă calitatea de cetate pentru Tirizis (îi recunoaște o funcție doar în controlul traficului maritim); pentru Dionysopolis ceramica de sec. VI a.Chr. poate documenta existența unui sit grecesc, dar și importuri grecești într-o așezare tracică; Anchialos ar putea fi o creație a Mesambriei și

[1] În cazul ultimului sit, Tariverde, observațiile se bazează pe cercetarea proprie a materialului amforic ștampilat de aici.

nu a Apolloniei; situl de la Sveti-Atanas ar putea fi o variantă de localizare pentru Naulochos (localizarea tradițională era Obzor).

Capitolul II are ca obiect securitatea (siguranța) cetăților și a teritoriilor lor în raport cu populațiile locale și marile puteri prezente în zona pontică. Intervalul cronologic e delimitat de cucerirea persană (sec. VI a.Chr.) și cucerirea romană (sfârșitul sec. I a.Chr.) și e divizat în mai multe etape:

– cetățile grecești între regatele barbare și Athena (514–340 a.Chr.);

– dominația macedoneană (340–280 a.Chr.);

– perioada de instabilitate politică (280-sfârșitul sec. II a.Chr.);

– Pontul Stâng-miză între marile puteri (sfârșitul sec. II-sfârșitul sec. I a.Chr.).

Înainte de a avansa în analiza perioadelor istorice, autorul face referiri și precizări cu privire la problema identității între culturi arheologice și populații, la vocabularul etnic și specifică accepțiile în care folosește termenii de geți, barbari (non-greci), populații locale.

Prima etapă istorică (514–340 a.Chr.) este și cea mai dificilă de analizat; forma de autoritate exercitată de trei puteri diferite – imperiul ahemenid și două regate barbare (regatul scitic și regatul odrid) asupra Dobrogei rămâne în continuare nesigură în ciuda multor scenarii și interpretări.

La întrebarea dacă s-a menținut sau nu o prezență persană la sud de Dunăre după retragerea lui Darius, T. C. admite existența unei dominații persane, dar de scurtă durată (maximum 30 de ani)[2], care ar fi lăsat în urma ei un model politic și cultural și relații individuale.

La fel de dificilă este și problema admiterii (sau recunoașterii) unei forme de dominație scitică în această regiune. Diversele formule propuse (formă de protectorat, elite conducătoare scitice) nu se identifică și cu o accepție fermă. T. C. are în vedere mai degrabă relații pacifice ale regilor sciți cu o parte a elitelor din cetățile grecești și pătrunderi progresive ale unor populații nord pontice (asimilate sciților) în nordul Dobrogei în secolele V–IV a.Chr.[3].

Momentul Ateas și Filip II este analizat și interpretat din punct de vedere al izvoarelor literare și al dovezilor arheologice (numismatice). T. C. este tentat să localizeze populația de *Histriani* (conduși de *rex Histrianorum*) nu în zona Histriei sau nordul Dobrogei (oricum aflat sub influența Histriei), ci mai curând în zona de Sud-Vest a Dobrogei, undeva la confluența râului Ialomița cu Dunărea, în apropierea orașului Călărași. Concluziile la care ajunge T. C.: Ateas își exercită autoritatea în zona vest-pontică cel mai târziu din anii 350 a.Chr. Aria controlată de Ateas în perioada de apogeu s-ar fi întins de la Odessos (în Sud), până la Marea de Azov (în Nord). Înțelegem că pentru zona vest-pontică forma de autoritate este exercitată de la distanță și constă din perceperea unui tribut și o implicare la apărarea cetăților. Autoritatea este exprimată diferit în cetățile vizate: control strict (direct) pentru Odessos, Bizone, Callatis și Tomis și „oarecare control" pentru Dionysopolis, Histria, Tyras și Olbia.

În sfârșit, regatul odrid e văzut ca un element de stabilitate politică în Thracia

[2] Autorul nu specifică dacă dominația s-a exercitat pe toată zona vest-pontică sau numai în regiunea litoralului egean, între Rhodopi și Marea Egee.

[3] În opinia lui T. C. prezența unor (mici) comunități scitice nu implică în mod necesar și o dominație scitică în nordul Dobrogei.

între început secolul V și mijlocul secolului al IV-lea a.Chr.; autoritatea lui, în partea de Nord (între Haemus și Dunăre) s-a exercitat probabil prin intermediul dinaștilor geți locali. Odrizii și-au exercitat aici doar o presiune economică prin perceperea unui tribut.

În continuare, în secolul V a.Chr., Athena este recunoscută ca „factor major în Marea Neagră". T. C. propune restituiri ipotetice noi în lista cetăților tributare Athenei (acolo unde s-au păstrat 1–2 litere ale toponimului). Acceptă restituirea Tyras; presupunerile noi vizează Odessos (în loc de Orgame sau Olbia, considerate restituiri îndoielnice); propune o listă a altor cetăți cu inițiala T în loc de Tomis (Tieion, Trapezunt, Tyritake, toate considerate soluții de restituiri credibile); pentru Mesambria propune ca alternativă Myrmekion; în loc de Kerkinitis sau Kallatis, propune Karbatis. Noile propuneri au ca bază valoarea tributului care variază, în funcție de mărimea (importanța) cetății, între 0,5 și 2 talanți[4].

Dominația macedoneană (340–280 a.Chr.) are ca momente principale campaniile în Thracia ale lui Filip II și Alexandru III, expediția lui Zopyrion și controlul „contestat" al lui Lysimach în zona vest-pontică. Pentru ultimul din aceste segmente (controlul lui Lysimach) T. C. distinge o perioadă „dificilă" la început în relațiile dintre diadoh și orașele grecești și o perioadă de „relativă pace" datorată relațiilor bune cu elitele locale. În aceeași opinie războiul cu Dromichaites s-ar fi desfășurat undeva în „pustiul getic", între Dunăre și Nistru și singurele cetăți implicate în conflict ar fi doar cele din estuarul Nistrului.

Perioada de instabilitate politică (280-sfârșitul sec. II a.Chr.) e marcată de tulburări între cetăți și de relațiile complexe cu populațiile locale. Aceste relații sunt tratate pe grupuri etnice și într-o ordine geografică de la Nord la Sud: populațiile locale (galați, bastarni) din jurul estuarului Tyras; geții și alți barbari din nordul Dobrogei; suveranii sciți din Dobrogea; tracii de la Sud de Odessos. Pentru identificarea lor autorul face apel la izvoarele literare, dovezi arheologice, surse epigrafice, practici funerare, toponimie. Reținem din considerațiile personale ale lui Thibaut Castelli:

– caracterul „destul de modest" al rezultatelor și recompensării solilor care au negociat cu Zalmodegikos (ISM I 8)[5];

– admite ca posibilă plasarea lui Zoltes printre succesorii lui Dromichaites (p. 104);

– referitor la regii sciți din Dobrogea din perioada elenistică admite mai curând o relație de succesiune a lor (și nu de contemporaneitate) și propune o ordonare între ultimul sfert al secolul al III-lea și ultimul sfert al secolului al II-lea a.Chr. (primul fiind Sariakes și ultimul Akrosas);

– tot referitor la sciți admite posibilitatea identificării unor centre de putere scitice (Tirizis) sau capitale (Bizone);

– cu privire la tracii de la sud de Odessos sunt subliniate relațiile pacifice dintre triburile din jurul golfului Burgas și orașele grecești (și în special dintre Mesambria și Sadalas);

– T. C. consideră mai verosimilă plasarea teritoriului aflat sub autoritatea lui Sadalas undeva la Nord de Mesambria;

[4] Vezi la sfârșitul volumului p. 480 și *Anexa I.1 Lista tributurilor ateniene (425/ 424)*.

[5] Rezultatul ambasadei histriene pe lângă Zalmodegikos și onorurile acordate solilor ar fi „destul de modeste", dovadă că „ei nu ar fi îndeplinit o misiune atât de importantă" (p. 101).

– acordă puțin credit ipoteticilor relații de familie propuse dintre dinaștii traci Kotys-Sadalas-Rhaiscuporis.

În ce îi privește pe celți, influența lor în Tracia este mai degrabă politică și se sprijină, se pare, pe dinaștii locali. În aprecierea autorului cultura lor materială este posibil să fie destul de apropiată de cea a tracilor (de aici și explicația dovezilor arheologice puține care le pot fi atribuite). Excepție fac monedele folosite ca argumente de localizare, în diferite variante, a regatului celt al lui Kavaros și a capitalei sale Tylis. T. C. are în vedere o posibilă vecinătate a regatului celt de formațiunea tracă a lui Sadalas (posibil chiar să o fi dominat) și oricum o proximitate geografică față de Mesambria.

Istoria secolelor II–I a.Chr. e marcată de relațiile cu Regatul Pontului, dominația lui Mithridates VI Eupator și instaurarea treptată a autorității romane în zonă. Importante acte oficiale rămân tratatul de pace al lui Pharnakes cu adversarii săi (din 179 sau 155 a.Chr.) și *foedus*-ul callatian cu Roma.

Între datele propuse pentru *foedus* (spre 70; 106–101; 110–106) T. C. o preferă pe ultima (propusă de J.-L. Ferrary în 2007), considerată ca perioadă de „apogeu a puterii romane în Tracia" (p. 126 și n. 624). Un document epigrafic important în epocă-inscripția histriană pentru Aristagoras fiul lui Apatourios, datată spre 35 a. Chr. (Avram 2000), suportă un ușor amendament: T. C. apreciază o dată puțin mai târzie legată de campania lui M. Licinius Crassus din anii 29–28 a Chr. împotriva geților și tracilor. Anii 3–2 a.Chr. rămân date ce marchează instalarea administrației romane în zona vest-pontică.

Capitolul III e consacrat aspectelor economice definite prin subcapitole speciale: actorii (comercianții) și locurile de schimb; mijloace de transport și itinerarii; circulația monetară; etaloane de măsură. Documentarea este de natură epigrafică; sunt avute în vedere în special decrete de proxenie (chiar dacă beneficiarii lor pot fi nu neapărat comercianți), inscripții votive (pentru zeii din Samothrake, de exemplu, ca zei ai navigației) și chiar funerare (care presupun și un „mediu comercial")[6].

În categoria actorilor comerciali sunt incluși negustorii propriu-ziși, *therapontes* (reprezentanți comerciali), agoranomii, dar și persoane cunoscute prin alte activități: magistrați, *evergetai* cu disponibilități financiare, bancheri, armatori, artizani (bogăția fiind pusă în legătură cu lumea comerțului).

În opinia autorului mobilitatea persoanelor poate confirma calitatea de negustor; se creionează adevărate rețele ale acestei mobilități în care punctele nodale (actorii principali în comerț) sunt cetățile (orașele), interesate în asigurarea aprovizionării și în dezvoltarea propriei economii. Demersul teoretic este susținut în interiorul capitolului de mai multe hărți care marchează mobilitatea individuală; datele se regăsesc și în anexa II de la sfârșitul volumului.

Alte subiecte legate de comerț privesc:

– porturile (pornind de la premisa că „toate coloniile grecești de pe litoralul Mării Negre sunt porturi"); autorul se referă la localizări și ipoteze de localizare a

[6] Aici ne permitem o precizare: numele Sime, fiica lui Apatourios, de pe o inscripție funerară de la Athena, trebuie disociat de cel al lui Aristagoras, fiul lui Apatourios (vezi SUCEVEANU, ANGELESCU 1988, p. 148 și n. 28). Thibaut Castelli deși pare să accepte o relație de rudenie între cele două nume (frate-soră), mai departe o consideră o ipoteză sceptică, întrucât Apatourios e un nume destul de frecvent la Histria.

zonelor portuare în cadrul cetăților; denumiri; distincție între port și loc de ancorare; accesibilități; ierarhie a porturilor, magistrați implicați în activități portuare; accepții ale termenului de *emporion*. Cu privire la accepția termenului reținem observația lui T. C.: la Memnon termenul de *emporion* nu e folosit neapărat pentru a atribui un statut Tomisului, cât pentru a înțelege miza economică a conflictului dintre Bizanț și Callatis (p. 170).

Subcapitolul referitor la mijloacele de transport are în vedere navele de comerț din vestul Mării Negre și itinerariile lor, epavele (descoperite la Kerkinitis, Leuke, Callatis, Eregli și Sozopol) și încărcătura. Întâlnim aprecieri cu privire la forma și capacitatea de transport a navelor. Cum „încărcătura" în majoritatea cazurilor constă în amfore, autorul se referă și la relația dintre producător și consumator, care, segmentată, se traduce prin relația dintre producătorul de vinuri sau uleiuri (respectiv suprafața/ele cultivată/e) – fabricanții de amfore – comercianții – clienții (consumatorii) direcți, eventual și redistribuitorii.

Alte subiecte tratate privesc navigația maritimă și perioadele de navigație; navigația fluvială și itinerariile terestre.

Circulația monetară (un alt subcapitol) poate documenta relații economice, dar în același timp e legată și de mobilitatea individuală. Sunt analizate probleme ale schimburilor și etalonul de greutate. Sunt trecute în revistă etape ale circulației monetare din perioada clasică până la sfârșitul secolului II/secolul I a.Chr. marcate, pe rând, de monede ale orașelor pontice (Histria, Apollonia și Mesambria), monede de Cyzic, macedonene și romane. În cultura economică sunt introduse și etaloanele de măsură de capacitate și greutățile.

Schimbul de mărfuri face obiectul a două capitole: schimbul în interiorul bazinului pontic (Cap. 4) și schimbul cu centre din bazinul egean sau mai departe (Cap. 5). E vorba de comerțul regional și interegional (în primul caz) și comerțul la o scară mai largă (internațional), în al doilea caz. Autorul pornește de la premiza (mai mult ipotetică) a unei producții de amfore în mai multe centre vest-pontice (Mesambria, Histria, Odessos și cu semnul întrebării Orgame și Bizone). Între ele, singura căreia i se recunoaște deocamdată o producție proprie este Mesambria și singurul tipar de ștampilă (cu numele, în genitiv Δίογένους) a fost descoperit la Varna (Mircev 1958, cat. 5). Propunerile pentru celelalte centre se bazează pe recunoașterea unor forme toponimice: Ἰστρι(η)-, Ὀργ(-), Βιζο(-), Ὀδησιτῶν. Alte criterii în susținerea unei producții amforice proprii în zona vest-pontică sunt contextele de descoperire și difuzarea amforelor.

În categoria posibilelor produse vest-pontice sunt incluse unele amfore cu ștampilă englifică atribuite Heracleei Pontice[7] (tipul Islam Geaferca).

În ce ne privește reținem observația lui Monakhov 2016a și Monakhov 2016b (trimitere la p. 221, n. 30) după care ștampile identice apar pe amfore de forme diferite descoperite în nordul și vestul Pontului Euxin; de aici ipoteza lui Monakhov privind o posibilă origine vest-pontică a amforelor cu ștampile din grupul fabricanților târzii (Late Fabricant Group/LFG) la Kac. Ținând cont și de frecvența ambalajelor și

[7] Oricum este exclusă recunoașterea Apolloniei sau Mesambriei ca posibile centre de fabricație a amforelor atribuite tradițional Heracleei Pontice.

ștampilelor din tipul LFG un posibil centru de producție a acestor amfore ar fi de căutat undeva în zona Callatis-Bizone-Odessos[8].

Singurul oraș vest-pontic recunoscut că a exportat vin în amfore de producție proprie este Mesambria. Chiar dacă atribuirea pare sigură (analiza argilei, onomastica, emblema), sunt câteva aspecte care ies din tipar: durata scurtă a timbrajului (5 ani); durata (și ea scurtă) a comerțului cu vin practicat de Mesambria (primul sfert al secolului al III-lea a.Chr.); raportat la acest interval, rata ștampilării este destul de redusă; compoziția diferită a argilei (pusă pe seama atelierelor diferite) constatată în cazul ștampilelor cu numele Ἀντίφιλος și Ματρόβιος; numărul mare de exemplare (40) descoperite la Olbia (de unde aprecierea „rolului special al Olbiei în comerțului mesambrian"; p. 223)[9].

Și alte produse vest-pontice sunt implicate în comerțul regional și interegional: vase ceramice, țigle și ceramică arhitecturală (produse la Apllonia și Mesambria), obiecte de bronz (din Apollonia și Mesambria; nu e exclusă nici o posibilă producție la Histria) și chiar lemn (din Dionysopolis).[10]

Și aici se pornește de la o premiză: fiecare cetate mare dispune de un atelier propriu. În cazul vaselor ceramice e vorba de imitații produse pe toată durata secolelor VI–II/I a.Chr. Sunt recunoscute trei mari centre de produse ceramice – Tyras, Histria și Apollonia; Tomis, Callatis și Mesambria sunt considerate centre secundare.

Importanță deosebită în economia cetăților pontice o au importurile amforice. Sunt categoria căreia T. C. i-a consacrat o lucrare de doctorat în 2017 (*Recherches sur les échanges économiques des cités grecques du littoral occidental de la mer Noire du V*e *siècle au I*er *siècle a. C.*) și mai multe articole care au ca obiect rețele economice, cronologia eponimilor rhodieni, prezența unor centre de export în zona pontică (Thasos, Akanthos, grupul Myrsileia), marcarea unor noi descoperiri în centrele de consum cunoscute. Problemele pe care le implică analiza materialului amforic sunt numeroase (tipologie, cronologie, capacitate, imitații, conținut etc.) și au stat în atenția multor cercetători. Obiectivul lărgit pe care și-l propune acum T. C. vizează noi centre de consum (Apollonia, Kostadin Tchechma, Tyras) și alte centre de producție considerate secundare (Chersonesul Tauric, Chios, Cos ș. a.) în raport cu cele a căror prezență pe piața pontică este dominantă (Thasos, Sinope și Rhodos). Pentru a obține o imagine cât mai exactă asupra comerțului cu aceste produse, autorul va urmări frecvența relativă și frecvența absolută aplicată pe o perioadă strânsă de doar 20 de ani (vezi anexa III la sfârșitul volumului). T. C. adoptă o metodă diacronică în prezentarea fiecărui centru producător prezent în cetățile pontice; și o metodă sincronică-urmărind diferitele centre producătoare prezente în fiecare centru de consum într-un interval cronologic dat (fix). Pentru centrele analizate face o trecere în revistă a bibliografiei privind tipologia și cronologia vaselor (specifică varianta cronologică urmată), răspândirea amforelor în zona vest-pontică cu marcarea perioadelor de apogeu și descreștere, posibile explicații privind fluctuațiile și, unde e

[8] Facem observația că amforele tip Islam Geaferca au tipologie diferită de cea a amforelor cu ștampile LFG din zona vest-pontică.

[9] Implicarea Olbiei ca redistribuitor în comerțul mesambrian (opinia lui T. C.) nu o putem susține cu o ștampilă mesambriană într-un context funerar la Basovka, la cca. 480 km de Olbia (p. 223).

[10] Mai multe indicii îl conduc pe T. C. să presupună exportul de lemn (vezi p. 230–231).

cazul, aprecieri ale unui comerț direct. Analiza se referă la amfore și conținutul lor din centre cu o prezență activă pe piața vest-pontică (Heracleea Pontică și Sinope); amfore din centre cu o prezență redusă (Chersonesul Tauric) și amfore din argilă brună „cu origine misterioasă" (amforele „colchidiene" și cele de Myrsileia).

Nota personală a lui Tibaut Castelli:

– pentru amforele atribuite Heracleei Pontice păstrează cronologia Kac pentru grupul fabricanților târzii; se pronunță pentru cronologia Garlan 2016 „puțin modificată" (p. 241, n. 211), în cazul ștampilelor de magistrați și producători timpurii;

– pentru amforele sinopeene alege cronologia Garlan 2004 „care se armonizează mai bine cu alte cronologii amforice";

– consideră că produsele sinopeene nu pot să se implanteze masiv decât pe piețele pe care produsele egeene nu sunt suficiente ca să satisfacă nevoile clienților (afirmație cu care suntem de acord);

– pentru amforele de Chersones preferă cronologia lui Stolba (întrucât coincide cu cronologiile centrelor de referință – Thasos, Sinope, Rhodos);

– după opinia lui T. C. decretele callatiene de proxenie pentru doi astynomi din Chersones ar proba „relații solide" între cele două *poleis*; noi credem mai curând că e vorba de relații personale (individuale): cele două decrete nu ies din nota obișnuită de acordare a proxeniei nici prin motivație și nici prin recompensele acordate. La data la care sunt datați cei doi *proxenoi*[11], prezența Chersonesului pe piața callatiană este aproape inexistentă[12]; relațiile dintre cele două orașe sunt întreținute, cel mai probabil, doar la nivel particular și traduc mai curând relații de prietenie[13].

Tema Capitolului 5 o formează schimburile de mărfuri cu bazinul egean și mai departe. Centrele exportatoare sunt cele cunoscute: Thasos și cercul thasian din zona de Nord a Mării Egee; Chios (în epocile arhaică și clasică) și Rhodos (în perioada elenistică) în zona de SE a Mării Egee; Lesbos – în zona de NE. Importurile din vestul Mării Egee (Paros, Naxos) și de mai departe (Creta, Corinth, Corcyra și amforele italice) au caracter limitat. Sunt menționate și centre cu o prezență mai redusă în zona pontică (Mende și Cassandreia; Akanthos și Ouranopolis; Ikos și Peparethos; Erythrea, Ephes etc.) și centre mai puțin sigure (Solocha I, Pergam).

Sunt discutate și aici tipologia amforelor, perioadele de ștampilare, cronologia aplicată[14], locurile de descoperire, perioade de apogeu pe piețele importatoare (de consum). Sunt avute în vedere mai multe cauze care influențează perioade de scădere a nivelului comerțului: pierderea piețelor pontice, dificultăți economice și politice în locurile de consum, scăderea producției în centre de producție, concurența, reorientarea rutelor de comerț sau a circuitului comercial. Autorul se referă la „comerț pulsatil" și „comerț de oportunitate", la importuri preferențiale (pentru amforele de dimensiuni mai mici); la sfere economice, curente de distribuție (în cazul exportului amforelor de Rhodos), dinamismul economic al centrelor consumatoare.

[11] KAC 2007, grupa III A: cca. 225–210; STOLBA 2005, cca. 195–180; AVRAM ISM III 12, 13: cca. 230–215.

[12] Thibaut Castelli consideră totuși că „e dificil să pui în legătură pe cei doi *proxenoi* din Chersones cu comerțul de vin" (p. 255).

[13] Vezi BUZOIANU, SODOLEANU 2025, p. 104–115 (în special p. 111).

[14] Pentru Thasos: cronologia TZOCHEV 2016; Rhodos – cronologia CASTELLI 2017 (pentru perioada 214–169 a. Chr.); Cnidos – cronologia LUND 2018.

Amforele nu sunt singurele produse ceramice care au făcut obiectul schimburilor comerciale. În număr mai mic au circulat ca „pasageri clandestini" și alte categorii ceramice: vase cu figuri negre sau roșii sau numai cu firnis negru; opaițe, teracote, boluri megariene, ceramică în stil Hadra și ceramică originară din Italia (campaniană A). Este analizat fenomenul imitațiilor (de unde și necesitatea reevaluării ceramicii atice, atât ca volum comercial cât și ca valoare de piață). T. C. introduce și alte materiale din categoria obiectelor comercializate: papirusul și alte suporturi de scris, piatra și obiectele din piatră, produse de lux (bijuterii), produse cosmetice și parfumuri, produse farmaceutice, fructe exotice. În cazul lor nu credem că toate pot fi considerate obiecte de comerț (sau de comerț organizat); mai degrabă ele țin de mobilitatea indivizilor sau sunt produse aduse la cerere (comandate). Sau pot să fi făcut parte din recuzita transportatorilor ca obiecte de popularizare sau de dar (oferte) în cazul unor relații speciale între producător și consumator sau a unor tranzacții avantajoase.

Dacă gama importurilor este atât de bogată și de diferită, exporturile sunt dificil de pus în evidență. Cerealele sunt considerate principala marfă de export, iar cetățile vest-pontice sunt considerate capabile să exporte grâu (e adevărat, însă, cu un impact mai slab decât cetățile nord-pontice). Sunt invocate mai multe argumente: surse literare, documentele epigrafice și numismatice, cercetările mai noi din domeniul arheobotanicii. T. C. acordă mai puțin credit ideii de criză de cereale, după cum consideră exagerate relatările lui Ovidiu despre atacurile barbare. În schimb e de părere că Histria, de exemplu, pare să fi cumpărat în mod regulat grâu pentru a-l revinde (și aici aflăm aprecieri cu privire la mărimea teritoriului; populația *intra muros* și populația rurală; prețul raportat la perioada recoltării; convertirea prețului în volum de cereale).

Concluzia lui T. C.: deși rolul cetăților vest-pontice a fost minor, exportul de cereale a reprezentat totuși o funcție importantă a economiei lor (p. 344). Alte posibile mărfuri de export în zona vest-pontică au fost sclavii, produsele rezultate din pescuit (peștele) și din creșterea animalelor (piei de animale). Pentru niciuna din aceste categorii nu sunt dovezi clare. Comerțul de sclavi, de exemplu, a contat din punct de vedere economic datorită valorii ridicate a sclavilor (p. 350). Pentru comerțul cu pește, deși se recunosc așezări specializate în pescuit (Acic-Suat de exemplu), nu sunt date suficiente dacă e vorba de nevoi locale (piața histriană) sau de piața externă; iar creșterea limitată de animale (doar la Histria și în jurul limanului Nistrului) face dificil de admis un ipotetic export de piei de animale.

Capitolul 6 (*Evoluții majore în organizarea schimburilor*) își propune o recapitulare a datelor pentru a înțelege cum erau organizate schimburile comerciale din zona vest-pontică pe scară regională și locală pe parcursul secolelor V a.Chr. – I p.Chr. Analiza din perspectiva geografică și cronologică îi permite autorului să discute despre rețele de aprovizionare tradiționale sau în schimbare (ultimele mai vizibile în secolele V și III a.Chr.); rețele la nivel regional (rețele pontice); rute comerciale dominante; rețele comerciale de redistribuire (pentru cetățile aflate în apropierea Strâmtorilor); influența factorilor politici, economici și geografici, inclusiv a schimbărilor climatice în desfășurarea comerțului. T. C. identifică în Histria și Apollonia doi poli de influență pentru zona vest-pontică de la întemeierea celor două colonii până în secolul IV a.Chr. Mai departe, *din* sau *după* secolul IV a.Chr. constatăm

ierarhii modificate în rândul cetăților și fenomene de criză[15]. Note aparte fac relațiile strânse dintre Bizone și Heracleea Pontică la sfârșitul secolului al IV-lea/începutul secolului al III-lea a.Chr. și relațiile Olbiei cu Mesambria și Rhodos. Relațiile locale de aprovizionare sunt exemplificate prin trei situri: Kostadin Tchechma (aprovizionare directă), Albești (aprovizionare autonomă pentru unele produse) și Cogealac (aprovizionare prin intermediul Histriei).

O stabilitate a rețelelor de aprovizionare se constată în preajma intrării zonei pontice în administrație romană (dovadă prezența amforelor greco-italice și a ceramicii campaniene).

Capitolul de concluzii punctează evoluția schimburilor zonei vest-pontice cu restul lumii grecești din punct de vedere geografic și cronologic. Dobrogei i se recunoaște vocația cerealieră, iar Pontul Stâng apare ca o regiune deschisă spre lume: beneficiază de rețele internaționale de schimburi și participă la aceste schimburi pentru propria dezvoltare economică.

Volumul e completat cu un consistent capitol bibliografic (95 de pagini), anexe și *indices*. Anexele conțin:

– un dosar epigrafic; sunt selectate 21 de documente epigrafice, de la lista tributurilor atheniene (425/424 a.Chr.) până la horothesia lui M'. Laberius Maximus (100 p.Chr.). Textele sunt însoțite de traduceri (multe personale ale lui T. C.) și aparat critic (anexa I);

– liste referitoare la mobilitatea individuală: străinii în cetățile vest-pontice; resortisanți din Pontul Stâng în străinătate; listele fac trimitere la hărțile din cuprinsul volumului (fig. 17–24); ordinea este cea geografică, de la Tyras (nord – vestul Pontului Euxin) la Apollonia (anexa II).

– liste privind difuzarea amforelor în cetățile Pontului Stâng (numărul și procentajul ștampilelor din diverse centre de producție în așezări vest-pontice; frecvența absolută anuală pentru principalele centre exportatoare; frecvența absolută anuală în centrele consumatoare).

Conținutul celor patru *indices* se referă la sursele antice, literare și epigrafice; denumiri geografice; antroponime și teonime; antroponime menționate pe ștampile ceramice.

Lucrarea impresionează prin conținut, informație și noutate. Presupune un volum de muncă uriaș și de durată, o preluare și o abordare critică a informației. Este în același timp un volum de sinteză și de analiză, cu conținut enciclopedic privind sfera comerțului în antichitate, tratat din perspectiva și cu mijloacele cercetării moderne. Fiecare aspect poate constitui, separat, obiectul unei lucrări științifice și fiecare interpretare poate ocaziona o dezbatere.

Volumul se constituie într-o contribuție științifică valoroasă ce oferă informații și perspective de cercetare în domeniul vast al istoriei și economiei antice greco-elenistice din zona pontică.

Livia BUZOIANU*

* Livia Buzoianu, cercetător independent, România; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com

[15] Apariția regatelor scitice este pusă pe seama unui astfel de moment de criză.

BIBLIOGRAFIE[16]

AVRAM, ISM III – A. Avram, I*nscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, vol. III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

AVRAM 2000 – A. Avram, *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, in: M. Dreher (ed.), *Bürgersinn und staatliche Macht in Antike und Gegenwart: Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag*, Constance 2000, p. 151–170.

BUZOIANU, SODOLEANU 2025 – L. Buzoianu, I. Sodoleanu, *The presence of Tauric Chersonesus on the western coast of the Pontus Euxeinus*, in: G. R. Tsetskhladze, J. Hargrave, M. Manoledakis (eds.), *The Black Sea: Hub of peoples and cultures (8th century BC–5th/6th century AD)*, Proceedings of the Seventh International Congress on Black Sea antiquties (Thessaloniki, 26–30 september 2022), Oxford, 2025, p. 104–115.

CASTELLI 2017 – T. Castelli, *La chronologie des éponymes rhodiens de la fin du IIIe s. et du premier tiers du IIe s. Nouvelles hypothèses*, REA 119 (2017), 1, p. 3–24.

FERRARY 2007 – J.-L. Ferrary, *L'essor de la puissance romaine dans la zone pontique*, in: A. Bresson, A. Ivantchik, J.-L. Ferrary (éds.), *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire* (*VIIe s. a. C. – IIIe s.* p. *C.*), Bordeaux, 2007, p. 319–325.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Varia Anatolica XVI, Paris, 2004.

GARLAN 2016 – P. Balabanov, Y. Garlan, A. Avram, *Les timbres amphoriques grecs d'Héraclée Pontique et quelques autres centres de production recueillis dans l'établissement de Kostadin Tchechma près de Debelt (Bulgarie) (première moitié du IVe siècle av. J.-C.)*, Pontica 48–49, Supplementum IV, Constanța, 2016.

KAC 2007 – V. I. Kac, *Grečeskie keramicheskie klejma epokhi klassiki i ellenizma (opyt kompleskogo izuchenja)*, Bosporskie issledovanija XVIII, Simferopol-Kertch, 2007.

LUND 2018 – J. Lund, *Fine-tuning the chronology of Knidian amphora stamps (periods IV B and V) by means of seriation*, Herom 7/1–2 (2018), p. 63–96.

MIRCHEV 1958 – M. Mirchev, *Amfornite pechati of muzeja văv Varna*, Sofia, 1958.

MONAKHOV 2016a – S. Ju. Monakhov, *O nekotorykh amforakh iz kompleksa U7 poselenija Panskoe I v Krymu*, Zapiski Instituta Istorii Material'noj Kul'tury RAN 14 (2016), p. 113–125.

MONAKHOV 2016b – S. Ju. Monakhov, *Kompleks transportnykh amfor iz poselka U7 poselenija Panskoe I*, Stratum plus 3 (2016), p. 309–339.

STOLBA 2005 – V. F. Stolba, *Hellenistic Chersonesos: towards establishing a local chronology*, in: V. F. Stolba, L. Hannestad, *Chronologies of the Black Sea area in the period c. 400–100 B.C.*, Black Sea Studies 3, Aarhus University Press, 2005, p. 153–178.

SUCEVEANU, ANGELESCU 1988 – A. Suceveanu, M. V. Angelescu, *Nouvelles découvertes dans l'établissement gétique d'Independența (dép. de Tulcea)*, Dacia NS 32 (1988), p. 145–150.

TZOCHEV 2016 – C. Tzochev, *Amphora Stamps from Thasos,* The Athenian Agora, vol. 37, Princeton, 2016.

[16] Preluată din bibliografia volumului (mai puțin BUZOIANU, SODOLEANU 2025; SUCEVEANU, ANGELESCU 1988).